

József Attila-problémák

A műhelymunka forgácsai

Bori Imre

I.

MIÉRT?...

József Attila költészetéhez nem lehet előítéletekkel közeledni; nem lehet megcsonkítani és napi irodalompolitikai szükségletek kielégítésének szenvedő alanyává tenni. Pedig századunk legnagyobb magyar költőjével évtizedek óta ezt teszik. Homérosz az Iliászban megénekli a görögök és a trójaiak harcát a halott Patroklosz körül Achilles fegyvereiért és magáért a holttestért. Valahogy ilyen harc folyik József Attila körül is, csak az ádáz tusában leggyakrabban elfeledkeznek magáról a költőről, ott felejtik a szellemi csatáit, a politikai viták színterén, megfosztva életművének egy-egy részétől.

Van valami tragikus abban, hogy ezt a szinte kortársunknak mondható költőt nem ismerjük. Milyen keveset tudunk az életéről. Balassi Bálint napjai a gyér adatok ellenére is pontosabban fel vannak derítve, mint az övéi. Kinek legtöbb

barátja, kortársa, életének szemtanúja él még. Nincs hiteles életrajza máig sem. Akiük életére emlékeznek, nem megbízhatók, nem az adatokra, hanem önmaguk emlékezésére támaszkodnak. Nővére elsőnek igyekezett elmondani nagy öccse élete történetét, s merő illúzió volna könyvétől hiteles történetet várni. A költő életének családi verzióját írta meg. Halála után riadtan kutatta, milyennek látszott ő a költő szemében, és azt írta meg, hogy milyennek szerette volna magát látni benne. Barátja, Németh Andor, szintén emlékeit írta meg csupán és több mint valószínű, ő is szépített könyvében.

S a többiek? A divathoz alkalmazkodva emlékeztek. „Szegény Attila” szokták kezdeni emlékezésüket, aztán rögtön magukat kapcsolták a költőhöz. A halott és tiltakozni nem tudó költő dicsfényében sűtkéreznek, de elfeledik a költő utolsó verseit, melyekben róla beszél — és elítéli őket: kortársait és „barátait”.

Életrajzát nem, de költészetének méltatását megírni a mi feladatunk is. Vaj-

daságban elevenen él a költő emléke, költészete pedig hatóerő. Irodalomról alkotott felfogásunk, magatartásunk és szemléletünk folytán talán mi láthatjuk meg leghívebben a költő életművének egészét.

E sorok írója körülbelül négyszáz gépelet oldalnyi tanulmányban kísérte meg József Attila költői életművének összegezését, s az alább következő sorok ennek forgácsai, e munka melléktermékei. Közrebocsátásuk, hiszem, a költő tisztelői körében is elősegíti költészete jobb, emberibb, igazabb megértését.

II.

POLGÁRRÁ LENNI NEM LEHET

„De szeretnék gazdag lenni...” a látható életmű első sora a 11 éves gyerek árulkodásában a József-család nagy álmát közvetíti. Nem öntudatos proletár-családban nőtt fel a költő: polgárként akartak érvényesülni, a polgári körökbe akartak betörni. S ez természetes is volt. Apjuk elszökött tőlük, de a Mama erélye fenntartotta a családot. Amikor Jolán „jó partit” csinált, reális lehetőség nyílt a felemelkedésre: Attila iskolába mehetett.

Az iskola kispolgárokat nevelt és a hiányzó polgári ékességet a fiatal gyerek szép szavakkal pótolta: verseket írt. Makón és Szegeden pedig, amikor polgári mecénásai felfedezik benne a költőt, azt csinálja, ami azoknak tetszik: szonettet ír Juhász Gyula modorában, mert Espersit doktor szereti és sokszor vendégül látja a magános költőt; forradalmi verseket ír, deklarál, mert pártfogóiban még elevenen él a polgári forradalom emléke. S amikor a fiatal költő már régen az Élet koldusa volt, Espersit szájaize szerint ilyen címet ad kötetének: A Szépség koldusa. A cím jobban jellemzi idős barátját, mint a fiatal pártfogoltat. Közben vagy háromszor öngyilkosságot kísérelt meg. Nehéz a polgárosodás útja, tövisekkel van tele és megaláztatással.

A Vágó Márta iránt érzett szerelem ismét a polgárság felé indítja, s ismét nem sikerül betörnie. A kísérletezők száma sok, a lehetőség kevés. Barátainak legnagyobb része tipikus polgár, műkedvelésből forradalmár. Csak a huszas évek végén döbben arra, hogy a polgárságba nem betörni kell, a polgárságot meg kell semmisíteni. Ez a fordulat az életében.

III.

A SZÜRREALIZMUS ISKOLÁJA

A szürrealizmussal való találkozása nem „folt” az életrajzon és a költői fejlődésben, mint azt állítani szokták és félnek leírni ennek a „dekadens” irányzatnak a nevét is. Nagy iskola volt ez, élete végéig elkísérte a költőt. József Attila nagytakarítást csinált a költői műhelyben és kisöpörte a múltat, kidobott minden ócska holmit: szavakat, képeket, ritmusmegoldásokat és legfőképpen hangulatokat, illúziókat.

És leszámolt a polgári életformák iránt táplált vonzalmával is. A valóságos leszámolás nem az ilyen versekben folyt, bár ezek azt deklarálják:

*Ahol nincsen villanylámpa,
gyűjtsd a burzsujt gyertyalángra,
ahol nincsen hús a babban,
füstölt burzsuj főjjön abban,
úgy biz, édes cimborám!*

(Szabados dal)

hanem a *Medáliák* nyolcsorosaiban. S hogy a „bab” fogalomkörében maradnak, íme egy rész a *Medáliák* 9. verséből:

*a míg göggel fortzog a bab és sziszeg,
főzelékszínű szemmel nézitek,
hogy széles ajkam rezgve ring
a fecskék etetnek bogárral megint —*

A szürrealizmus volt a „nagy palotaforradalom”, a Lázadás, a Felkelés a polgári világban a polgári világ ellen. Révai József, évekig a magyar irodalompolitika és irodalomtudomány fő irányítója József Attiláról írva, töprengve áll meg annál a problémánál, hogy a világ irodalmának minden valamirevaló költője átment vagy a szürrealizmus vagy a futurizmus iskoláján. „Van valami törvényszerű abban...” mondja. Igen, van törvényszerűség benne. Az ugyanis az elgondolkoztató kérdés, hogy miképp lesz a polgári költőből forradalmi költő. Más szóval, mi a szerepe a szürrealizmusnak ebben. A szürrealizmusban a polgár polgári egyéniségét öli meg, rombolja szét, feszíti a merész képek keresztfájára. Az út és a mód, igaz, bonyolult egy kissé, ám hatása kétségtelen. A költészetben véghez vitt rombolás visszahat az életre. A költő a

versekben, sokszor mesterkélten és nagyon is tudatosan a világot kuszálnak, zilálnak, abszurdumnak mutatja, a polgári világ rendjét, káosznak, a lehetséges életet lehetetlen életnek. Mindez szelíd költői játék eredménye. Abban a költőben azonban, aki eljut ahhoz a ponthoz, hogy költészete abnormális világot azonosítsa a valóságos polgári élettel, tehát felismerje abban is a rendellenességeket, az abszurditást, megjelenik az az „erkölcsi szükségérzet” is, amely a világ megváltoztatásának a gondolatát tüzi zászlajára. Nem minden szürrealista költő lett forradalmár, de majd minden forradalmár-költő szürrealista volt, és elsősorban a fiatalabb évjáratnak. Így vált a szürrealizmus költői feltételévé a költészetnek polgári fejlődésről való leválásában.

József Attila tudta ezt és sohasem tagadta meg szürrealista múltját, még akkor sem, amikor „vonalhú” költőként plakát-verseit írta, sőt azokban is felhasználta a szürrealizmusban tanult költői eszközöket. Villonos és kalevalás versei (*Lebukott, Bérmunkás-ballada, Aradat*) éppen úgy a szürrealizmus hatására mutatnak, mint kis dalai (*Ringató, Két vers, Klárisok*). Hogy a Petőfi-féle népiesség újabb divata korában ő a középkori hanghoz nyúl vissza és a népi költészet mélységeihez, abban a szürrealizmus irányítását kell látnunk.

A szürrealizmus a freudizmus iránt is felébreszti a kíváncsiságot. Ez a freudizmus második hulláma a magyar irodalomban. Az elsőnek a hátán Babits *Gólyakalifa*-ja érkezett, József Attila az emberji tudat marxista értelmezéséhez jut el ösztönző, gondolatébresztő segítségével. Ebből magyarázható, miért nem lehet József Attilát „szocialista realista” költőnek tartani.

IV.

MIÉRT NEM SZOCIALISTA REALIZMUS?

Érdekes utat tett meg a József Attila-értékelés az utolsó tíz évben. Volt pártköltő, a magyar kommunista költője, azután mint az „antirealista irányzat” hívéről fenntartással beszéltek róla és csak „csfráit” találták meg a szocialista realizmusnak költészetében. Mostanában már a legnagyobb szocialista realista költők egyikének tartják — hibái ellenére is.

A marxisták legnagyobb része elvből elveti a freudizmust. József Attila racionális magját kereste, s nem látott áthidalhatatlan ellentétet a marxizmus és a freudizmus között. Hosszas lenne kifejteni, hogy miért, tanulmányait olvasva azonban kétségtelessé válik a fenti megállapítás. Lényegében a „politikusi költő” két útját bontakoztathatjuk ki József Attila példája nyomán. Itt már nem a polgári költészetről és ennek nyomán a polgári világnézetről való leszakadásról van szó, hanem a következő lépésről: hová, milyen úton ezután?

József Attila a harmincas évek elején eljutott addig a pontig elméleti tanulmányai során, hogy felvethesse a kérdést: a forradalmár költő az élet milyen területén tevékenykedjen? A költés társadalmi tevékenység, vallotta, de a költészet forrásterületét az „ösztönök világában” jelölte ki. Ez az álláspont felszínesen nézve antimarxista elképzelésnek látszik. József Attila logikai levezetései azonban megmutatták, hogy nem így van. A forradalmár költőtől a párt irodalompolitikája a munkásosztály mindennapi harcában való részvételét követelte meg: agitálnia és tudatosítania kellett. Mozgási területe a termelőerők világa volt: a felszín, a munka, a nyomorúságos munkásélet, a „van” és „nincs” legegyszerűbb kérdései, a kizsákmányolás. Azonban a költő az említett években eljutott addig a felismerésig, hogy a termelőerők már elidegenültek az embertől, az embernek nem emberi, hanem embertelen arcát testesítik meg. Az ember ezek mögött van valahol — az „ösztönökben”.

Így merült fel az ösztönök vagy a termelőerők költészetének a dilemmája. József Attila most már biztosan indult el az „ösztönök” költészete felé. A párt költői a másik úton járnak még ma is: a termelőerők költészetét művelik, például leírják a munkafolyamatokat, a felszínen járnak, holott az alienált ember viszonylatában az ember még nem a munkája, az elidegenült tőle. Az alienáció viszont éppen a szocialista realizmustól áll a legmesszebb, összekapcsolódásuk, mai tudásunk szerint, elképzelhetetlen legbelső lényegük miatt. Végső fokon nem véletlen az, hogy a Szovjetunióban még ma sem becsülik József Attilát és hogy a költők hazájában még ma is óvakodnak az ő példáját követni és mutatni a fiatal költőknek.

A szürrealizmus és a freudizmus tehát alaktalan káosz, amelyben a marxista költő rendet tud teremteni, ha lényeglátó. József Attila pedig nemcsak a

valóságos élet lényeges jegyeit ismerte fel, hanem a marxizmusba is így hatolt be. Mert a *Tőke* első kötetéből hány marxista jutott el az elidegenült ember fogalmáig (persze Hegel *Fenomenológiája* segítségével is!) akkor, amikor még Marx *Ökonómiai-filozófiai kézirat*ai ismeretlenek voltak?

V.

FRANZ KAFKA ÉS JÓZSEF ATTILA

Lassan fény derül József Attila széleskörű filozófiai és irodalmi ismereteire is. Ezt mindig valahogy kifelejtették költészetéből. Éber szemmel figyelte korának jelenségeit, mohón olvasott, baráti köre pedig szállította neki az olvasmányokat. Németh Andor például Franz Kafkára hívta fel figyelmét. A tanú Fejtő Ferenc erre, de a tárgyi bizonyítékok a költő versei.

Fejtő Ferenc a *Látóhatár* 1954 májusi számában Németh Andorra emlékezve jegyezte le: „Emlékszem, egy este — 1933-ban — József Attila egy különös történettel állított be hozzám, amelyet — mondotta —, egy barátjától hallott. A történetben, amely nagyon felizgatta képzeletét, egy pörrel volt szó, amelyben a vádolt kézzel-lábbal hadakozik, hogy megtudja, mivel vádolják, ám hasztalanul. Az eljárás ellene, tőle függetlenül folyik, valami végzetes gépies törvényszerűséggel. Nyilván nem is valamilyen pontosan meghatározható vétségért, hanem egy „eredendő” bűnért vonják felelősségre. A történetet, Kafka azóta világhírűvé vált *Pörének* meséjét Németh Andor mondta el József Attilának, akiben mély nyomot hagyott. Alighanem a kaffai világhangulat járt vissza benne később, amikor a saját létét is pörös ügyként fogta fel: „hamis tanuvá lettél saját igaz pörödnél...”. Ezt írta Fejtő Ferenc. S most íme a versek tanulsága.

1935-ben vagy 1936-ban írhatta azt a töredékben maradt versét, amelynek ez a jellemző címe: *Jelenet egy büntető-törvényszéki tárgyalás irataiból*. A bűnös és a vádolt verses beszélgetése ez. Tartalmában, a gondolatokban egyezik azoknak az éveknél a termésével. Mindinkább elhatalmasodó idegbetegsége adja meg a külső keretet: a költő vizsgálódása mindinkább önmaga felé fordul. Az ideológiai összefoglalás, vizsgálá-

lás kora lejárt: múlt, jelen és jövőendő eszmei síkon való elemzése során társadalmi helyzetének állásában is talált ugyan magyarázatot a maga bajára, az *Eszméletben* meg is írta, hogy belül fáj, de kívül a magyarázat. A rázúduló csapások azonban tovább érlelik benne a vágyat: kikutatni, mi lehet még az oka, hogy ilyen embertelen helyzetbe jutott. Bűnt kellett elkövetnie, vétkesnek kell lennie, hiszen miért bűnhődne másképp ilyen nagyon? Miért ilyen sikertelen az élete? De mi a bűne?

Bűnös:

*Szótlanabb, némább bűne nincsen
enyémnél senkinek, bevallom.
Szeretném, hogyha itt, te vád,
Szemtől szembe megmondanád
a bűnt. Mert nem lehet meghalnom...*

Mi a bűne Joseph K.-nak? Semmi. Az, hogy él. Az élet nagy bírósági tárgyalása folyik s a vétek az, hogy megszületett az ember; vétkes, mert él. József Attila is ezt a vétket fedezi fel. Gondoljunk csak a *Kései sirató* gondolataira.

Vádló:

*Ím anyját falta föl magzatja
mohón és vonítva, e cseléd.
Két kézzel tépte emlékét,
ahogy most önmagát szaggatja.
Nem emlékezik arra persze,
mint vette vérét és tejét
s lógatja fondor fafejét,
hogy elhiggyük, nincs bűnre merszel!*

Bíró:

*Anyád meghalt tizenhat éve
— ezt meg kell állapítani —,
le vannak rágva csontjai
és szülőhúsa meg van éve.
Igaz-e hát, hogy öbelőle
táplálkoztál, te hajdani
élődsi kisdéd...*

Ez a kaffai hangulat, amely nem más, mint egy konkrét társadalmi helyzet lelki vetülete, évekig fogságában tartja a költőt. Verseiben sorra felbukkannak a pör és a bűn motívumai. Az élet, mint bűnvádi eljárás az emberek ellen, ez kísérté állandóan gondolatai között. Egyik fiatalkori zsengejében így fogalmazza ezt meg:

s bűnhődnom kell, mert nagyot
[mertem...
(Vágymagam a Hold alatt)

Ez még kamaszkori nagyozás, a „nagyot-merés” nem is olyan nagyot-merés. A vers, amelyből kiemeltük ezt a sort, magános tavasz-éji sétáról beszél és minden ilyen séta elengedhetetlen kul’sszjáról, a Hold-ról. Aztán megjelenik a Valaki is... A nagyot-merés nagy szava és a büntudat ilyen összekapcsolása tudatosodása hajnalán teljesen a véletlen műve és mestereire vall. De ott van s benne van a nagyot-meréssel összekapcsolva.

A férfi számvetései már másirányúak. A bűn fogalma egészen megváltozik. Ez már hamisítatlanul Kafka hangulatvilága, persze józsefattilalva egyénítve. A Németh Andortól hallott történet alkalmas talajra hullott és ott versek bokraivá nevelődött az örület felé haladó költő önmarcangolásában. Előbb széles, majd inkább maga felé fordulva, mind szűkebb körben mozog gondolata, végül önmagába csap, beletép idegzetébe:

*Ebben a megváltozott világban
egy pillanatom nem volt nemes...*

Felsorolja boldogtalanságát, az erkölcs „sunnyiságát”, elmondja, hogy „ezért ülnek oly sötét dolgok oly hatalmak” a szívében, s így fejezi be versét:

*Komor ég alatt üldögélek,
mint hajléktalan a hid alatt.
Mindentől fölmentem magamat,
mert nem lesz utolsó ítélet.
(Számvetés)*

Verseiben nyomozva, egy kicsiny, pár verses töredék nyomán a karkai lelki-regény képét bonthatjuk ki, amely csonkaságában is kerek egész hangulat: *En nem tudtam*. Ez a címe e „regény” következő fejezetének:

*En nem tudtam, hogy annyi szörnyűség
barlangja szívem...*

Ez már a felismerés, megváltoztatása annak a véleménynek, hogy „bűnről fecseg, ki cselekedni gyáva”. Most már az eredendő gazságról beszél, mely „mint ravatal feketül” a szívében. A bűnösség a magány gondolatába nő át, egyedül kell megvívnia harcát és ezért az a kérése, hogy:

bár lennétek ily bűnösök mindnyájan,
hogy ne maradjak egész egyedül.

A verembe esett farkas, az önkörébe zárt ember tipikus hangulata ez. A versek egy-egy futamából kicseng az is, hogy agya sorra veszi és vizsgálja újra és újra az életét, a jelenségeket, hogy bűne magyarázatát megtalálhassa. Minden ilyen kísérletsor után felhangzik a panasz: mi a bűnöm?

*hogy jöjjön el már az, ki megbocsát
és meg is mondja szépen, kicsodát
bocsát meg nekem e farkasveremben!
(Mint gyermek...)*

A *Bűn* című verse negyven sorban taglalja ezt a hangulatot:

*Zord bűnös vagyok, azt hiszem,
de jól érzem magam.
Csak az zavar e semmiiben,
mert nincs bűnöm, ha van.*

*Hogy bűnös vagyok, nem vitás.
De bármit gondolok,
Az én bűnöm valami más...*

„Gyónása” kiszínezi a bűnt és azzal vádolja magát, hogy őlt, „késsel szúrt”. De ez a „bűn” is embertársait terheli, hisz az „erény hőseinek” arcán fedezte fel a bűn árnyékát. Ebben az időben a költő végletek közt hanyódik. Egy versén belül is, kicsoda ellentét van! Hét szakon át vádolja magát, majd a végén, megcsillan a remény: „te nem vagy idegen”. S erre a gondolatra már így válaszol:

*majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.*

Tipikusan mutatja a *Levegőt!* című verse a „pör” és a „bűn” fogalmának társadalmi meghatározottságát. A költő gondolati világában az önmagával folytatott per bizonyító anyaga személyi jelleget csak ritkán kap olyan értelemben, hogy személy szerint vádolná magát valamilyen tettéért. Ez a belső pör csak a külsőnek, a társadalomban folyónak a vetülete, érzés-lecsapódása, amely a terror és a rendőr-állam légkörében, a gyanúsítások és detektívek kibírhatatlanságában fogan meg:

Számon tarthatják, mit telefonoztam
s mikor, miért, kinek.

Aktába írják, miről álmodoztam,
s azt is, ki érti meg.

És nem sejtetem, mikor lesz elég ok,
előkotorni azt a kartotékot,
mely jogom sérti meg.

Rögeszmék rabjaként újból kezdődik a kör. Egy gyerekkori lopásának emlékébe kapaszkodik most: hátha az a vétke. Jolán hiteles történetül jegyezte fel könyvében, bár nem tudni, a versész nyomán írta-e meg, vagy közvetlenül az emlékből merítette. Ennek a lopásnak a visszfénye van *Ha a hold süt...* című versén, amelyben egy éjjeli kisurranást írt meg. Az éhes gyerek éjjel kiszökik a konyhába, hogy kenyeret lopjon. Talán ez a bűne?

Azt hiszem, itt kell keresnünk egyik forrását a gyerekkora emlékeibe oly tépelődően belemerülő evokációnak. Egyik summázó, már az élettől búcsút vevő utolsó versében, számot adva, ezt mondja:

*S romlott kölkökre llettél
pszichoanalízisben.*

(Tudod, hogy nincs bocsánat)

A „romlott kölkök” a maga fiatalságából lép elébe, aki anyjától kenyeret lopott és anyjának kenyeret csent, az a kis „srác”, aki a pesti argó nyelvén értékezett a nagyvilággal és megkísérelte a lehetetlent: jég hátán élni meg; aki nem értette meg a proletársorsot, aki előtt titok, miért hagyta el őket az apjuk; miért hívják Pistának, miért nincs boldog gyerekkora, hisz még a padlásra menés primitív gyönyörűségét sem élvezhette. Ebből a magból nőtt ki, fejlődött, lombosodott, a vele egy életet élő milliók életét kifejező nagy verseinek sora. Az *Elégia* és a *Kései sirató* is itt fogant, legmélyebb hajszálgöckereire mutathatunk így.

Ez már egy szélesebb köre a bűn hullámverésének. A kései szerelmes versek anyát kereső panasza, szeretetet imádkozó könyörgése; például kisgyerekkori panaszait visszhangozzák, mint ahogy a *Mama* c. versében is azzal pöröl, „romlott kölkök”-voltával és gondolkodásával számol le. Az illúziók felszíne után itt már eleven húsba, idegbe lép: önmagát marcangolja.

De e kitérő után térjünk vissza gondolatunk fonalához. Mi a bűne? A *Kiáltozás* című versében így jajong:

*mert semmit nem hiszek s nagyon
félek a büntetéstől.*

Egyik legmegrázóbb versében, a *Ki-be ugrál...*-ban ismét csak a bűne után nyomoz:

*Mint űrt a fényszóró, csupasz tekintet
kutatja bennem: Mit vétettem én,*

*hogy nem felelnek, akárhogyan intek,
hogy nem szeret, ki jog szerint enyém.
Ne higgyetek értetlen bűneimnek,
míg föl nem ment az odvas televény.*

Vallani, tagadni, tanúskodni... Ezek a szavak ismétlődnek ezután verseiben. A Pör még mindig folyik benne és ellene, bár a szerelem, látszólag elhessegette ezeket a gondolatokat.

A maga életét ekkor értelmezi a „semmi” ellen folytatott pörnek: „az ólálkodó semmi ellen szól, pöröl, szorongó szerelmem”, az „örömök tán a büntetésem hozzák”, „én nem fogom be pörös számat. A tudásnak teszek panaszt”, „Én nem tudom, mi fenyeget”, „tudod, hogy nincs bocsánat”, hisz „hamis tanu llettél saját igaz pörödnél”. „Törvényünk háborús még”. Ez a karkai hangulat szűkebb köre.

Van azonban egy szélesebb is: a világ-börtön fogalmának kialakulása költészetében. A társadalomban élő rab ember képeitől az égbolt csillagrácsaiig és a Flóra-versek madár és kalitka hasonlatáig való átmeneteiben megfigyelhető ennek a szélesebb rabság-pör-ítélet-vád-bűn körnek variációja.

S most felmerül a kérdés: mennyiben adósa József Attila Franz Kafkának? A gondolat Kafkái, de a variációk, a megfogalmazások az övéi. Kafka hatása színezte meg eredeti érzés- és gondolatvilágát. Lehet, hogy örületének pillanataiban nem kapaszkodott volna oly csökönnyösen bűnössége eszméihez, mint így, lehet, hogy elméje más tárgyat talált volna, amibe belekapaszkodjon. Kafka hatása azonban kétségtelen.

AZ ŐS SEJT

... ki emlékszem, hogy több vagyok

[a soknál.

mert az őssejtig vagyok minden ős —

Az Ős vagyok, mely sokasodni

[foszlik...

(A Dunánál. III. vers)

*Egykor egy sejt a tengerben kikelt,
hadd jusson el már örökös öledhez!*
(... Aki szeretni gyáva vagy)

Freud hatásnak, kényszerképzetnek szokták magyarázni a költőnek fentebb idézett sorait. A frazeológia Freud iskolájából való, de a költő gondolata nem pszichoanalitikus, hanem társadalmi. Móricz Zsigmond a költő öngyilkossága után cikket írt róla *Nagyon fáj* címmel. Nem értékeli, hanem találkozásait írja le, hogy milyenek láttá ő a költőt. Feljegyezte József Attila egyik vallomását is, amely éppen e témához vág, és megvilágítja: „Az emberiség legnagyobb problémája az „ős-szülés” az, hogy nemzheti-e a sejt önmagát? Az agy megérintetlenül új gondolatot? Az agyniség megválthatja-e, megfordíthatja-e, új útra viheti-e saját valóját?

A proletárgyermekek ott nyüzsgöz az utca porában, mint pordró a hordóban, a napon. De a proletárgyermekekből nem lesz pillangó, csak proletár: elrontott emberi példány.

Mert, a proletár, az nem valami egyseges típusa a társadalomnak, sőt, a proletár a félben maradt lény, akiből nem lett se paraszt, se gazda, se gyári előmunkás, se gondterhes kereskedő-főnök. Aki elért valahová, az már nem proletár, azt meg lehet nevezni műfaj szerint: éjjeli portás, vagy szén- és fakiskereskedő, vagy bádogos, vagy valami, aminek neve van, mert neve után adót fizet: a polgár ott állapodik meg, az adófizetés az ő stigmája. De a proletár, az semmi. Az a híg kocsonyás élőlény, amely egyszer gilisztának látszik, mert földet majszol, máskor békának, mert kuruttyol, vagy lócitromnak, mert ott felejtette a sors a kerekek alatt: pedig mindig ugyanaz, a semmivé alakult valami, amiből már soha valami nem lesz, mert elnyelte a semmi.

Most ez a Semmi, ez megválthatja-e magát: hogy lesz némely semmiből Valaki?”

A *Hegel, Marx, Freud* című töredékben maradt tanulmányában József Attila így fogalmazza meg ugyanezt a gondolatot: „Egy új természettudomány, a pszichoanalízis azonban azzal a felfedezéssel vált betegségek gyógyító módjává, hogy a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, amelyeket éppen a valóságos természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik...”

Metafora, amely a valóságos élet nagyon is társadalmi vonatkozásait ragadja meg. József Attila gondolkodásában az „ős-sejt”-nek és „ős- szülés”-nek költői síkon a proletariátussal való ki-egyenlítése szintézisét jelentette nemcsak egyéni problémái megoldásának (hogy önmaga ura lehet-e sorsának, tudatosan megszabhatja-e élete alakulását, vagy pedig ezt végérvényesen determinálta osztályhelyezete, mi az a talán többletnek nevezhető sajátosság, amely egyeseket a proletárságból a proletársors átélésének súly-vállalására kényszerít, másokat „erkölcsi szűkségletként”, a polgári osztályból a forradalomhoz vezet — nem szabad elfelednünk, hogy József Attila egész fiatalokora a polgársághoz való közeledésben telt el!) hanem az egész proletárság jövőjének is. A munkásosztály képes lesz-e megteremteni önmagából az emberi társadalmat végbe mehet-e az „ős-szülés”, megszülethet-e az ember; Marx gondolata, hogy az eddigi történelmi fejlődés tulajdonképpen a történelem előtti időben játszódott le, az emberi történelem, az ember igazi élete csupán a szocialista forradalmakkal kezdődik, tehát ismét csak az általánosság síkján, a proletariátus képes-e önmaga léte formálására, meg tudja-e magát semmisíteni és ezzel megsemmisíteni magát a polgári társadalmat is; egy új, emberi világ szülőanyjává válhat-e; az ember „ős-sejt-állapota” szaporodásnak, fejlődésnek, növekedésnek indulhat-e; ezek a költő kérdései. Ezeknek a gondolatoknak kérdésekként, sőt kételkedő, feltételes lehetőségeként való felmerülése nem véletlen. A város peremén jövőbe vetett hite mellett. A költő önmaga betegségének sötétségében, az egész magyar társadalmi élet pedig a fasizmus rettenetes árnyékában élt. A költő hittal vallott jövő-vallására ezeknek árnyéka borult.

Nem véletlen, hogy a költő a szerelemben is ezzel a képpel fejezi ki gondolatát, ebben az időben már csak a szerelemben látva a mentséget. Ezzel Flórához kapcsolódó szerelmi vonzalmának a jegyében fogant. A szerelem a költő szemében az ember faji (genetikus) megnyilatkozása vagy ahogy *Hegel, Marx, Freud* című töredékében idézi Marxtól: „Az embernek az emberhez való közvetlen, természetes, szűkeges viszonya a férfinék a nőhöz viszonya. Ennek a viszonynak jellegéből következik, hogy az ember, mi faji lény (Gattungswesen) mennyire let magáé és mennyire fogta fel magát;

férfinék a nőhöz való viszonya az embernek az emberhez való legtermészetesebb viszonya. Tehát benne mutatkozik meg, hogy mennyire lett természetes lényegévé az emberi lényeg". A költő utolsó menedékül az embernek ezt a biológiai állapotát fedezte fel, s innen akarta „emberivé” tenni az életét, azt, aminek társadalmi síkon a maga életében már nem remélte megvalósulását látni. A faji (nemi) jegyeknek különválasztása a társadalmi ember fogalmától, mert ez a tőkés termelési rendszerben így van, tehát a költő korában is így

volt, a valóság megmutatása is. A költőnek ez a kiútja, megoldási kísérlete nem járt eredménnyel, halála előtt szerelmi költészete elnémul. De az egész emberi életre, e kettő egységére vágyása mindvégig élt benne.

Az „ős-nemzés”, „ős-szülés” problémája így tükrözte társadalmi és egyéni élete síkján, sok változatban is egész költészete alapvető problémáját: a maga és osztálya elidegenülésére ébredt és ennek az elidegenülésnek megszüntetésére törekvő ember hősi küzdelmét.

